

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.24>

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ ПРИ ФОРМУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Пивоваров В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач відділу дослідження
проблем кримінально-виконавчого права
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0003-3754-8099
e-mail: vpvovarov@gmail.com*

Пивоваров В.В. Раціоналізація освітнього впливу на засуджених при формуванні концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні.

Стаття присвячена вирішенню наукових завдань формування сучасної концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні, та спрямована на критичне осмислення, осучаснення і раціоналізацію парадигми освітнього впливу на засуджених, їх постпенітенціарну поведінку, вчинення повторних злочинів, перспективу рецидивізму в рамках завдань фундаментальної теми «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» задля досягнення безпеки суспільства на шляху євроінтеграції України.

В статті наголошується на тісному зв'язку і залежності цієї проблематики освітнього впливу на засуджених від суспільних змін, сучасних загальноосвітніх процесів глобалізації і цифровізації, національного «кримінального клімату». Потребує врахування складний конгломерат особливостей особистості засудженого, кримінального досвіду, його уявної і дійсної соціальної ролі, а також характеру, якості і спрямованості освітнього впливу, що зумовлює безперервність розроблення наукового бачення освітнього впливу на засуджених як вузлового аспекту досягнення цілей кримінально-виконавчої діяльності. На тлі поширення видів покарання, альтернативних ув'язненню, ці питання набувають нового звучання в контексті контрольованої ефективності реалізації освітнього впливу на засуджених.

На основі аналізу класичних і сучасних європейських наукових джерел і вітчизняної практики автор доводить, що зв'язок між освітою і постпенітенціарною поведінкою засуджених є складним, далеко не прямолінійним, а тому спрощене сприйняття парадигми освітнього впливу на засудженого, яке наразі поширене у вітчизняній практиці, не відповідає вимогам щодо формування сучасної концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні. Автор конструктивно осмислює цілеспрямованість світових стандартів надання освіти засудженим, та пропонує алгоритм формування освітнього впливу на засуджених з метою формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні, в тому числі запровадження морально-етичного блоку освіти для всіх без виключення рівнів освітнього впливу на засуджених. Авторська концепція раціоналізації освітнього впливу на засуджених може бути реалізована при оновленні кримінально-виконавчого законодавства України на шляху євроінтеграції, зокрема, Кримінально-виконавчого кодексу України.

Ключові слова: освітній вплив на засуджених, концепція кримінально-виконавчої діяльності, безпека суспільства, євроінтеграція.

Pyvovarov V.V. Rationalization of educational influence on convicts in the formation of the concept of criminal-executive activity in Ukraine.

The article is devoted to solving the scientific tasks of forming a modern concept of criminal-executive activities in Ukraine, and is aimed at critical understanding, modernization and rationalization of the

paradigm of educational influence on convicts, their post-penitentiary behavior, commission of repeated crimes, the prospect of recidivism within the framework of the tasks of the fundamental topic «European Integration Approach to Developing the Concept of Criminal-Executive Activities in Ukraine» in order to achieve social security on the path of European integration of Ukraine.

The article emphasizes the close connection and dependence of this issue of educational influence on convicts on social changes, modern global processes of globalization and digitalization, national «criminal climate». It requires taking into account a complex conglomerate of the characteristics of the convict's personality, criminal experience, his imaginary and real social role, as well as the nature, quality and direction of educational influence, which determines the continuity of the development of a scientific vision of educational influence on convicts as a key aspect of achieving the goals of criminal-executive activities. Against the background of the spread of types of punishment alternative to imprisonment, these issues take on a new meaning in the context of the controlled effectiveness of the implementation of educational influence on convicts.

Based on the analysis of classical and modern European scientific sources and domestic practice, the author proves that the relationship between education and post-penitentiary behavior of convicts is complex, far from straightforward, and therefore the simplified perception of the paradigm of educational influence on the convict, which is currently widespread in domestic practice, does not meet the requirements for the formation of a modern concept of criminal-executive activity in Ukraine. The author constructively comprehends the purposefulness of world standards for providing education to convicts, and proposes an algorithm for forming an educational influence on convicts in order to form a concept of criminal-executive activities in Ukraine, including the introduction of a moral and ethical block of education for all levels of educational influence on convicts without exception. The author's concept of rationalizing the educational influence on convicts can be implemented when updating the criminal-executive legislation of Ukraine on the path of European integration, in particular, the Criminal-Executive Code of Ukraine.

Key words: educational influence on convicts, concept of criminal-executive activity, public security, European integration.

Постановка проблеми. У 2025 році колектив відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України розпочав роботу над фундаментальною темою «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні». На цьому першому річному етапі опрацювання 3-річної фундаментальної теми було вирішено низку наукових завдань, серед яких, зокрема, такі: сформулювати наукові засади формування концептуального підходу у кримінально-виконавчій діяльності на етапі аналітики, а також обґрунтувати вагомість теоретичних компаративістських узагальнень в такого роду питаннях (В. Пивоваров, 2025) [1], здійснити практикоорієнтований аналіз практичних успіхів і проблем реформування пенітенціарної системи на прикладі Бельгії (М. Романов, 2025) [2], визначити актуальні перспективи і напрями реалізації принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності (Ю. Кернякевич-Танасійчук, 2025) [3]. Виконання цих завдань відкриває послідовний науковий шлях до вирішення наступних наукових завдань. Так, серед очікуваних результатів поточного дослідження в 2025 році визначено поширення знання про імплементаційні практики кримінально-виконавчої діяльності з метою концептуалізації відповідної євроінтеграційної моделі, обґрунтування пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення законодавства України в галузі кримінально-виконавчої діяльності [4]. Вважаємо, що наукове завдання імплементації практик виконання кримінальних покарань повинно здійснюватись у комплексі із сприйняттям цілей конкретної практики, враховувати витребуваність практикою кримінально-виконавчої діяльності в Україні. Це завдання має реалізовуватись у напрямі вивчення як позитивного досвіду, так і невдалих практик, включати їх критичний аналіз, наукове осмислення наявних позицій і експериментів крізь призму національних реалій, традицій, перевіреного практикою вітчизняного наукового доробку. Побудова євроінтеграційної моделі кримінально-виконавчої діяльності, на нашу думку, не може зводитись до заміни українських «правил» зарубіжними; це процес взаємного збагачення, синергетичної взаємодії і взаємозбагачення. Відтак, постійним предметом наукового моніторингу стає «наріжний камінь» сучасних моделей кримінально-виконавчої діяльності, один з головних важелів ресоціалізуючого впливу на засуджених – освіта.

Мета дослідження: критичне осмислення, осучаснення і раціоналізація парадигми освітнього впливу на засуджених, їх постпенітенціарну поведінку (включаючи вчинення повторних злочинів, загрози рецидивізму), здійснюване в рамках формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні задля утворення українського безпечного суспільного середовища в сім'ї європейських народів. Цей науковий пошук здійснюється у межах фундаментальної теми «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ 0124U005234) відповідно до планової тематики на 2025 рік.

Стан опрацювання проблематики. Ця наукова стаття є послідовним продовженням і розвитком наукових результатів, викладених у колективних монографіях фахівців НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України [5, 6], де наводиться широкий і змістовний аналіз емпіричних даних щодо освітніх потреб засуджених в установах виконання покарань, ілюстрованих у контексті курсу євроінтеграції, узагальнення практики дотримання міжнародних стандартів поводження із засудженими, а також аналіз рішень Європейського суду з прав людини з питань реалізації права засуджених на освіту.

Праці українських дослідників О. Прасова, Ю. Матвєєвої, О. Конопацької, С. Сюр, О. Гальцової розкривають вагомі і важливі аспекти нормативно-правового регулювання реалізації права засуджених на освіту, привертають увагу науковців до ресоціалізуючого впливу освіти на дорослих засуджених, обґрунтовують роль освіти як засобу виправлення засуджених. Праці європейських майстрів позитивістської кримінології і юридичної психології Г. Лебона, Г. Тарда, Г. Ашафенбурга містять обґрунтовані спостереженнями авторів класичні європейські людиноцентричні патерни освітнього впливу на різні категорії засуджених, а також висновки щодо впливу масової освіти на криміногенні процеси в народонаселеннях європейського континенту.

Втім, попри очевидну розробленість проблематики зусиллями багатьох вчених, й навіть певну видимість повної вирішеності проблеми впливу освіти на особу, яка піддається кримінальному покаранню, варто постійно тримати у полі наукової уваги такі потужні чинники впливу на проблематику, як-от: залежність акцентів кримінально-виконавчої діяльності від суспільних змін, сучасних загальноосвітніх процесів глобалізації і цифровізації, змін національного «кримінального клімату» тощо. Відтак, вважаємо, що досить спірна аксіоматичність деяких усталених тверджень і уявлень, а подекуди - й спрощеність уявлень про складний конгломерат особливостей особистості засудженого, його кримінального досвіду, уявної і дійсної соціальної ролі такої особи, а також характеру, якості і спрямованості освітнього впливу – вимагають продовження критичного наукового пошуку в цьому напрямку, зумовлюють безперервність розроблення науково-практичного бачення освітнього впливу як вузлового аспекту досягнення цілей кримінально-виконавчої діяльності. А на тлі поширення видів покарання, альтернативних ув'язненню, ці питання набувають нового звучання в контексті контрольованої ефективності реалізації освітнього впливу на засуджених.

Виклад основного матеріалу. В нині далекому XIX сторіччі видатний прусський канцлер Отто фон Бісмарк висловив наступне міркування: «Той, хто економить на школах, буде будувати в'язниці». Це загальновідоме і часто вживане висловлювання можна вважати принципом, квітенсенцією соціальної політики сучасної держави. Відповідно, це висловлювання торкається і концептуальних основ пенітенціарної політики – адже, сприяючи належній реалізації засудженими права на освіту, держава прагне запобігти поверненню, принаймні, певної частки засуджених до місць ув'язнення через повторне вчинення ними кримінального правопорушення.

Стисло визначимо, що на сьогоднішній день засудженим в Україні гарантоване право на освіту. Відповідно до положень ст. 53 Конституції України, кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Деталізація конституційного припису щодо освіти засуджених міститься у положеннях ст.ст. 125-126 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Тобто, середня освіта засуджених, що надається на базі установ виконання покарань, є гарантованою законодавцем. Припускаємо, що запровадження загальнодоступного права на освіту (принаймні середню загальну та спеціальну) для засуджених (що, вочевидь, передбачається не лише в Україні, а й у цілому ряді інших країн) широко реалізовано в сьогоденні. Також привертає увагу певна масовість і широка залученість засуджених до процесів досягнення ними гарантованого освітнього рівня. Так, на прикладі статистичних показників 2021-2023 років, близько 82% засуджених-учнів потребували підвищення освітнього рівня з базової середньої до повної середньої освіти, однак 17% засуджених мали лише початкову освіту, що в контексті співставлення віку кримінальної відповідальності і рівня успішності в проходженні ступенів загальносередньої освіти вказує на загрозливу соціальну занедбаність приблизно п'ятої частини засуджених до позбавлення волі [7; 5, с. 47-63].

Виключно важлива роль освіти як інструменту боротьби зі злочинністю утверджувалась ще у працях вчених-кримінологів радянського періоду. На важливості освіти як засобу досягнення ресоціалізації засуджених наголошує й значна кількість сучасних українських науковців. Наприклад, науковці Інституту кримінально-виконавчої служби Ю. Матвєєва та О. Конопацька висловлюють загальноприйняті міркування, що «...освіта не дасть засудженому повторно вдатися до вчинення злочину, оскільки підвищить вірогідність працевлаштування та допоможе засвоїти навички та вміння, які необхідні для успішного повернення до «зовнішнього» світу ... Причини та умови вчинення кримінальних злочинів є предметом дослідження різних галузей сучасної науки. Проте статистика свідчить, що найчастіше злочини вчинюють особи з низьким освітнім рівнем, адже саме освіта формує світогляд громадян, їхні ціннісні орієнтири, розуміння та сприйняття суспільних і культурних норм поведінки, традицій ... Освіта дорослих засуджених є одним із важливих чинників профілактики рецидивної злочинності» [8, с. 180-181, 183].

Зазначимо, що складається враження ніби повного вирішення проблеми освітнього впливу на правопорушника; в логіці, базованій на тезі низького (як правило) освітнього рівня злочинця, сам собою напрашується прямолінійний висновок посилення освітнього впливу, щось на кшталт «більше освіти – менше злочинів і рецидиву». Однак не все так просто. Вчені-кримінологи погодяться, що навіть найрадикальніші кримінологічні ідеї ніколи не утверджували фактор освіти детермінантою (причиною, рушійною силою) злочинної поведінки; натомість, підкреслюючи беззаперечний зв'язок освіти і злочинної поведінки, зазначалось, що цей зв'язок зовсім не простий, і тим більш, зовсім не механістично-прямолінійний.

Вагомими в цій царині уявляються нам міркування видатного французького науковця Габрієля де Тарда, потужні і змістовні праці якого багато в чому визначили розвиток юридичної науки ХХ сторіччя в Європі. Так, в свої відомій праці «Порівняльна злочинність» Г. Тард доходить висновків про те, що кількість злочинів і правопорушень в цілому жодним чином не зменшена поширенням початкової освіти серед народних мас (і засуджених); натомість сприятливий вплив вторинної освіти, а особливо – вищої, є безсумнівним. Однак таку дієвість, на думку Г. Тарда, слід приписати не скільки самій освіті, а певного роду виховному впливу, що спричинює освіта (як «побічний ефект» освіти – *прим.авт.*). Розвиваючи цю думку, видатний науковець зазначає, що моральний вплив знання починається там, де знання перестає бути простим знаряддям і стає свого роду мистецтвом. Відповідно, якби освіта була б тільки професійною, якби освіта перестала бути естетичною (якщо не класичною, навіть), то вона, без всякого сумніву, втратила б свою силу облагородження особистості. Надалі, розмірковуючи над тенденціями демократизації освіти, науковець застерігає, що не завжди демократизація – це благо, і освіта тому приклад. Адже демократизація освіти могла б загрожувати її примітивізацією, утилітаризацією і спряла б поширенню не культу добра, а низьких звичаїв, ідей, упереджень [9].

Сприймаючи цей історичний посил Г. Тарда, погодимось, що утилітарний підхід до виправлення і ресоціалізації засуджених освітою – дійсно спрощений і не повністю функціональний в сьогоденні. Сучасний український тренд популяризації необхідності запровадження широкого доступу до реалізації засудженими права на освіту, особливо на вищу освіту, завдячує спробі запозичення практичних підходів у даній галузі у ряді європейських країн [10, с. 143-144; 5]. Мабуть, тому у вітчизняних фахових наукових колах надзвичайно поширеною є позиція стосовно того, що освіта є достатньо дієвим інструментом успішної ресоціалізації засуджених та, як наслідок, ефективною для запобігання та боротьби з рецидивом; така ідея популярна не лише в Україні, але й у цілому ряді розвинених країн (серед яких і країни Європи).

Чи «спрацьовує» наразі й очікуваним чином ця парадигма широкої освіти в українській моделі пенітенціарної системи – на це питання пошукаємо відповідь, аналізуючи статистичні дані Офісу Генерального прокурора щодо кількості зареєстрованих рецидивних кримінальних правопорушень за 2013 і 2023 роки [11] в розрізі трьох усталених загальнокримінальних злочинів (крадіжка, грабїж, розбій). Для цього використаємо метод укрупнення періодів, взявши для розрахунків 10-річний період, та спробуємо виявити значні коливання динаміки рецидиву вказаних кримінальних правопорушень (припускаючи, що за межі статистичної похибки виходить показник динаміки 5% і більше). Результати оцінки динаміки рецидиву такі: крадіжка - 8% зростання, грабїж – 23% зростання, розбій – 5,8% зростання. Отже, у частині досліджуваних кримінальних правопорушень рецидивізм дійсно зріс, а у частині грабежу – зріс загрозливим чином. І це, до речі, на тлі вищевказаних досягнень пенітенціарної освіти в питаннях ліквідації соціальної закладності, відсторонення, стигматизації засуджених у процесі підвищення загальноосвітнього рівня [7], з одного боку, та невпинного зменшення кількості населення України – з іншого. Додатково висновку, що попри намагання як у наукових розробках, так і, вочевидь, в існуючих практичних імплементаціях, перетворити *існуючу систему освіти* в пенітенціарній системі на «пігулку» від рецидивізму, поки що зазнають невдачі. В той же час, відмовлятися від освітнього впливу на засудженого нереально та ірраціонально; однак також очевидно, що й сам освітній концепт в кримінально-виконавчій діяльності потребує змін.

Інше питання, чи ми наразі можемо скористатись порадами Г. Тарда щодо поширення «вторинної», а особливо – вищої освіти, не ризикуючи в реаліях сьогодення отримати ефект «інтелектуалізації» злочинності в українському суспільстві, та яким має бути обсяг обов'язкового «освітнього втручання» в особистість засудженого, як доцільніше для суспільної користі і безпеки визначити співвідношення тих самих утилітарних і морально-естетичних компонент. Відповідь на частину поставлених проблемних питань знаходимо в відомих «Правилах Мандели» (зокрема, пр.104 та ін.) [12]. Виокремимо основні аспекти цих стандартних правил в питаннях освіти в'язнів:

- 1) *обов'язковим* вважається навчання неписьменних та молоді;
- 2) можливість подальшої освіти забезпечується тим з ув'язнених, хто *здатен отримати з цього користь*;
- 3) уніфікація освіти ув'язнених – аби ув'язнені *після звільнення* могли вчитися надалі без труднощів;
- 4) *релігійне виховання* – вид освіти.

Отже, в контексті порівняльного аналізу існуючої парадигми освітнього впливу на засуджених в Україні, «Правила Мандели» більш орієнтовані на раціоналізацію і прагматизацію освітнього впливу, визначаючи його такими маркерами: вираженої суспільної необхідності (молодь і неписьменні), сприяння успішній майбутній ресоціалізації тих, хто виявляє до цього схильність (продовження освіти тим, хто використовує її користь), самостійності і усвідомлення вибору власної корисної суспільної ролі після звільнення (гармонізація освіти з метою полегшення усвідомленого вибору вчитись на волі), морально-етичний аспект (релігійне виховання). Важливо, що такий підхід не містить завищених вимог чи обіцянок, відповідно і не потенціює завищених очікувань щодо засуджених в майбутньому, залишаючи їм право самостійного і усвідомленого вибору поведінки.

Висновки. У порядку висновків зазначимо, що реальні досягнення існуючої системи освітнього впливу на засуджених у Україні наразі не виправдовують суспільних очікувань, витрачених грошових і кадрових ресурсів, відтак стає очевидним, що збереження прямолінійних парадигм освітнього впливу в майбутній концептуальній моделі кримінально-виконавчої діяльності стає неможливим. В той же час, варто визнати, що ідея досягнення виправлення і ресоціалізації засуджених, утримання їх від повторних злочинів шляхом освітнього впливу на них, попри всю свою вразливість, – є дієвим проявом реалізації принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності. Освітня ідея відкриває шлях до реалізації принципу рівності прав і обов'язків членів суспільства, до відновлення чи підвищення соціального статусу особи, яка піддавалась кримінально-виконавчому впливу. Освіта засудженого, реалізована за певних умов, стає передумовою реального шансу на продуктивне і якісне життя. В той же час, при формуванні концептуальних підвалин освітнього впливу на засуджених слід рішуче відмовитись як від радянських стереотипів «загальної рівності і братерства», так і від завищених очікувань, орієнтуючись на індивідуальну вмотивованість засуджених.

Тому освітній вплив на засуджених в Україні в концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні повинен бути раціоналізованим і будуватись за таким принциповим алгоритмом: 1) обов'язковість здобуття *базової середньої освіти* – для всіх засуджених, незалежно від віку вчинення кримінального правопорушення; 2) сприяння реалізації права на здобуття *профільної середньої освіти* засудженими, які вчинили правопорушення у неповнолітньому віці, за наявності дієвої вмотивованості засудженого; 3) сприяння реалізації права на здобуття *професійної освіти* на основі здобутої базової середньої освіти, за результатами активної професійно-орієнтаційної роботи – для всіх засуджених; 4) надання (у порядку виключення і як заохочення) можливості отримання *вищої освіти* тим засудженим, які виявили дієву мотивацію до корисної реалізації здобутих таким шляхом знань, умінь і практичних навичок, способів мислення; 5) реалізація морально-етичного блоку освіти – для всіх без виключення варіантів освітнього впливу на засуджених (зокрема, розвінчання російських ворожих наративів щодо історії українського народу і земель України, навчання етичним нормам прийнятної суспільної поведінки, засвоєння виховного відеоконтенту); 6) формування *пробаційних програм* для засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, як освітнього контенту, забезпечення якісного різноманіття таких програм.

Наведені алгоритмічні заходи пропонуються як структурні елементи для формування *концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні* в умовах євроінтеграційного курсу Української держави, та жодним чином не обмежують загальногромадянського права на освіту. Ці пропозиції можуть бути реалізовані в законотворчій діяльності з оновлення Кримінально-виконавчого кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пивоваров В.В. Концептуальний підхід у кримінально-виконавчій діяльності: етап аналітики і теоретичних компаративістських узагальнень. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 62-70. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-62> (дата звернення: 14.11.2025).
2. Романов М.В. Reforming the penitentiary system is not hopeless. Inspiring examples from Belgium (in English). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-70> (дата звернення: 14.11.2025).
3. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Реалізація принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 78-85. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-78> (дата звернення: 14.11.2025).
4. Технічне завдання на проведення фундаментального наукового дослідження «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» на 2025 рік. *Локальна документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права* НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України (2025).
5. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи: монографія. Яковець І., Пивоваров В., Ворожбіт-Горбатюк В. / наук. ред.: В.В. Пивоваров. Харків: Право, 2023. 110 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669986801> (дата звернення: 14.11.2025).
6. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного стану: монографія. В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько та ін. Харків: Право, 2024. 331 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178602321>.
7. Пивоваров В.В. До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55)*: мат. Міжнар. наук. інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополь, Польща, 8-9 листопада 2023 р.). Тернопіль. С. 66-68. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691 (дата звернення: 14.11.2025).
8. Матвеева Ю.О., Конопацька О.М. Роль освіти дорослих у процесі ресоціалізації засуджених. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 180-187. URL: <https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/460> (дата звернення: 14.11.2025).

9. Une édition électronique réalisée à partir du livre de Gabriel Tarde, *La criminalité comparée* (mars 1890). Paris: Librairie Félix Alcan, 1924, 8e édition, 215 pages. URL: https://classiques.uqam.ca/classiques/tarde_gabriel/criminalite_comparee/tarde_criminalite_comparee.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
10. Сюр С.В. Зарубіжний досвід отримання освіти засудженими: порівняльний аналіз. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право*. 2010. № 1. С. 143-147. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/handle/123456789/1122> (дата звернення: 14.11.2025).
11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіційний сайт Офісу генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 14.11.2025).
12. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з в'язнями (правила Нельсона Мандели). URL: https://www.unodc.org/res/justice-and-prison-reform/cpcj-prison-reform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf (дата звернення: 14.11.2025).